

Pospíšil, Ivo

Literární komparatistika, středoevropský kulturní prostor a teorie literárních dějin

Slavica litteraria. 2009, vol. 12, iss. 1, pp. [117]-126

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/103480>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IVO POSPÍŠIL

LITERÁRNÍ KOMPARATISTIKA, STŘEDOEVROPSKÝ KULTURNÍ PROSTOR A TEORIE LITERÁRNÍCH DĚJIN

Abstract

Comparative Literary Studies, Central-European Cultural Space and Theory of Literary History

The author of the present article deals with the crucial and topical problems concerning both the history and theory of national literatures and the comparative studies and their methodology in general. Commenting upon the volumes of the *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* the author arrives – apart from the general positive evaluation of this scholarly attempt – at several critical conclusions which even appear in the title of the immense project – “literary cultures” and “East-Central Europe”. He starts with the basic meaning of comparative literary studies and with a certain tension between the supranational and national literary structures in their both diachronous and synchronous partial and general (universal) aspects. He accentuates the necessity to be very careful and take into account not only contemporary, topical state of things, the contemporary more or less political status of literature, but also the diachronous structures which emerge from the deep basis of mentalities and cultures of the past. He comes to the conclusion that it is necessary to apply neither a strictly historical approach and to transfer the past situations into the current position nor to modernize the past. In this sense he gives several examples and samples typical of these manipulations. There cannot be definite conclusions, but only basic principles oscillating between universal and specific points of view in the form of a decalogue:

1) The various methods of comparative studies are useful for the study of Central Europe only if implementing the principles of area, territorial or zonal, cultural, religious and political studies, but preserving the philological core of the entity as the key-factor. 2) It is inevitable to study not only coincidences and similarities, but, above all, divergencies and resistances which are often methodologically more prolific. 3) Central Europe is more a spiritual or cultural than a geopolitical entity. 4) It is useless to serve political purposes. One of the relics of this thinking is the term *Ostmitteleuropa* (East Central Europe). Such an entity has never existed, it is a factual, purpose-built construct such as, for example, West and East Balkans. 5) It is necessary to regard the remnants of the Cold War as false and harmful like the assertion that Prague is situated in the East and Helsinki in the West, or Dresden lies in Central Europe while Cheb (German Eger, from Latin Egra) in the East Central Europe (*Ostmitteleuropa*). See the selected Central European bibliography in the volume *Litteraria Humanitas XI. Crossroads of Cultures: Central Europe, Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa, Křižovatky kultury: Střední Evropa, Перекрестки культуры: Средняя Европа*. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky, Brno 2002, editor: Ivo Pospíšil. 6) The keys to the Central European entity are rather would-be marginal undercurrents and outsiders. Thus it is recommendable to study these phenomena which do not form the mainstream in Central European national literatures (religiously oriented cultural/literary streams and currents, e. g. Catholic Modernism, traditionalism, rural literature, utopian and anti-utopian literatures, conservatism of all strands, regressive trends, static literary structures, naive art, children’s literature, mass literature/Trivialliteratur, genres of virtual authenticity etc.). 7) While studying the literature of Central Europe, it is useful to start from comparing the transformations of literary genres. 8) It is

recommendable to avoid the danger of the prevelant impact of shallow, but nowadays fashionable subjects and approaches, such as the pure focus on the internet, mass media, sexual deviations, social or domestic violence, gender studies, political correctness etc. 9) To study Central Europe also means the implementation of the so-called invaders, i. e. crucial outer stimuli, such as the impact of French, Anglo-American and Scandinavian cultures, the problem of immigration and emigration, the impact of East Slavs in general and the Russians in particular, the impact of Balkan and Asian elements, non-Christian religions etc. 10) It is inevitable to avoid the exaggeration of Western cosmopolitan conceptions of literature in the axiological sense according to the thesis: „The less national, the better.“

Klíčová slova

literární komparatistika ■ literární genologie ■ střední Evropa ■ teorie literárních dějin ■ kulturní prostor a areálová studia ■ pátrání po nové identitě

Key words

comparative literary studies ■ genre studies (literary genology) ■ Central Europe ■ theory of literary history ■ cultural space and area studies ■ search for a new identity

Několikasvazková publikace Johna Neubauera a Marcela Cornis-Popea *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* (3 sv. 2004–2007) vyvolává řadu afirmací, ale také otázek a problémů, které nás vedou k návratu k vlastnímu účelu literární komparatistiky. J. Hrabák ve své dnes již klasické učebnici literární komparatistiky (Hrabák, 1976) demonsturuje ji jako metodu hlubšího poznání literatury a jejich jevů, přičemž mu jde především o srovnávání morfologické, tj. textové, poetologické; to vychází již z jeho dualistického pojetí literárního artefaktu jako současně znaku a odrazu. Další pojetí literární komparatistiky šla již za hranice této představy, zejména koncepce Dionýze Ďurišina. Ten již vlastně půdu komparatistiky opouštěl a zvolna budoval nový vědní obor, tj. meziliterárnost se všemi aspekty včetně zvláštních meziliterárních společenství (v jeho slovenské terminologii „osobitné medziliterárne spoločenstvá“), a literární centrismy. Práce tzv. Ďurišina mezinárodního týmu nejsou bohužel v publikaci *History of Literary Cultures of East-Central Europe* vzaty dostatečně v úvahu.

Vlastním účelem literární komparatistiky je ovšem hlubší poznání literatury, ale to se děje jakoby ve dvou projekcích: buď chceme důsledně poznat nějaký předmět a srovnáváme jej s dalším nebo dalšími, abychom jej hlouběji poznali a srovnávané jevy nám slouží jako tzv. srovnávací pozadí, nebo srovnáváním docházíme jak k společným místům (topoi, loci communes) srovnávaných jevů, tak k místům rozdílným; vzniká tak určitě zobecnění, průnik, jenž může vycházet z přirozeného běhu věcí. Takto se sleduje vývoj tzv. příbuzných literatur, např. slovanských, germánských, románských apod., které jsou spínány dílem etnický, dílem jazykově a často – někdy ovšem jen slabě – historicky. Blízkost jazyková a etnická však nemusí být automaticky blízkostí literární. V tomto smyslu netřeba dokazovat například disperznost románského společenství, jež obsahuje i literaturu portugalskou a rumunskou, jejichž geografická, geopolitická, a tudíž i historická, areálová rozdílnost již velmi limituje přirozená společná místa, i když je nevyklučuje. Problematická je jistě i existence germánského nebo anglofonního literárního společenství, stejně jako v novější době slovanského, v jehož případě se však zdá přece jen reálnější, snad s výhradou 20. století, kdy se blízkost projevuje jen v určitých subjektivně zabarvených vlnách. Není to však dáno jen objektivními jazykově etnickými a prostorovými (areálovými) faktory, ale i činiteli subjektivní, volní (volitivní) povahy;

blížkost např. slovanských literatur zprvu německým přičiněním (Herder) zdůrazňovaná od konce 18. století ve vědě, později i v praktické literární činnosti, posilovala všeobecně procesy národních obrození. Je to dobový příklad české a ruské literatury, které byly po staletí spíše odděleny, byť mají společný jmenovatel v staroslověnském písemnictví a vzájemně se v době Velké Moravy a přemyslovských Čech a Kyjevské Rusi ovlivňovaly. Pozdější nové setkávání bylo spíše velké politikum (Dobrovského vize návratu Ruské říše do míst, odkud Indoevropané kdysi přišli, – tj. do Indie), ale vyvolalo nové vztahy a spíše jednostranný ruský vliv, zejména v 19. a v různých obdobích 20. století. V dalším vývoji by se souvislosti opět našly v sovětském avantgardním umění, ale po zbytek 20. století – nehledě na politické a ideologické tlaky – blízkost obou literatur v podstatě slábla. Areál spojuje spíše česky a německy psanou literaturu, která mohla být i poetologickým pramenem národního obrození (Murko, 1897), ať již v ohledu barokního nebo později romantického impaktu, včetně literatury lidové a pololidové (Volksbücher), která byla ostatně jedním ze zdrojů českého romantismu (Václavek, 1949).

Ve vztazích mezi literaturami hrají důležitou úlohu i tzv. silové faktory, včetně tzv. moci v literatuře (Berg, 2000). M. Berg začíná ve své knize na toto téma svůj výklad realismem a jeho krizí, přičemž se v úvodu vrací k období 1930–1950. To charakterizuje jako změnu mechanismů ekonomického kapitálu mechanismem působení symbolického kapitálu: přerozdělování různých významových polí vedlo k odстранění opozice mezi literárním a reálným. Ukazuje to například na vývoji M. Zoščenka, kdy se postupně od 30. let 20. století zbavuje satiry a ironie a míří k tzv. upřímnosti (искренность). K tomu dodávám, že tu se vývoj literatury jako by zastavil, stal se iluzorním a vrátil se k principu hry návratem k dávno překonaným a archaickým typům literární psychologie: Berg mluví o sovětském disneylandu a tento literární typ nazývá infantilním. Pozdější etapa realismu se vracela ke kvalitním předchůdcům realismu 19. století, kteří tak vytvářeli iluzi kontinuity utopických tradic. Sám Bergův text pojednávající o jiných textech a o tzv. diskursu současné ruské literatury je svědectvím toho, že idea zásadní změny společného statusu literatury v Rusku na počátku 21. století není zcela pravdivá, resp. není zcela pravdivá výchozí představa ruské literatury jako jen služebné a doplující jiné oblasti společenského vědomí, a proto mající profetické, vizionářské funkce; tyto funkce se totiž transformovaly ve funkce estetické. Proto někdo může F. M. Dostojevského pokládat za didakta, kazatele a náboženského blouznivce, jiný zase za psychologa a filozofa, jiný za skvělého umělce: etika se v ruské literatuře stala estetikou, resp. vytvořila si estetickou funkci.

Současně tu však vzniká otázka tzv. hodnotové spravedlnosti: český literární teoretik a překladatel z estonštiny, dnes již zesnulý Vladimír Macura (1945–1999), v jehož týmu Slovníku světových literárních děl (1988, 1989) jsem kdysi také spolupracoval, mi nejednou říkal, že v estonské poezii jsou jevy světové úrovně; kdyby tito básníci psali anglicky, Nobelova cena je nemine, ale píšou jazykem v podstatě milionového národa. Problém hodnot a hodnocení v literatuře bývá často traktován a také my jsme se ho polemicky dotkli ve dvou verzích studie, k níž se takto vracíme (Pospíšil, 2006, 2007). Český slavista, balkanista a komparatista Ivan Dorovský píše: „*Domnívám se, že dějiny světových literatur mohou být zpracovány a chápány jako soubor esteticky nejlepších děl, jež vznikla v jednotlivých deseti kulturních okruzích (zónách) v průběhu staletí. Přitom kánon nejlepších děl napsaných ve všech jazycích dané kulturní zóny objektivně určují výhradně nebo především příslušníci jednotlivých národních literatur*

dané zóny. Z těchto zonálních dějin literatur by pak mohly vzniknout dějiny světové literatury jako součást světové kultury a civilizace.“ (Dorovský, 2004, s.49). S tím by bylo možné v něčem souhlasit, kdyby se zde stále neobjevoval jakýsi zastupitelský princip, který možná platí v parlamentě, ale rozhodně nikoli v literatuře, jejíž estetickou hodnotu nelze vymezovat pruhy země nebo státní politikou. Žádný kánon nemohou určovat jen příslušníci národních literatur dané zóny, kánon je nadnárodní, překračuje bezohledně jakékoli hranice, umění a estetika nepodléhají žádnému diktátu a jestli ano, tak jen dočasně. Žádná pozitivní diskriminace nemůže být stálým doprovodným prvkem vývoje, snad jen jeho dočasným a pomocným prostředkem, neboť vývoj má své vlastnosti, k nimž patří i kategorie velikosti: co je velké, má automaticky výhodu proti tomu, co je malé – s tím nelze nikde nic dělat a výjimky jen potvrzují pravidlo. V případě literatury je to dáno mimo jiné velikostí národa, počtem mluvčích a čtenářů daného jazyka, historickým vývojem a jeho tragickými událostmi. Případ střední Evropy a Balkánu o tom svědčí zcela průkazně a lze jen spekulovat, co by bylo se srbskou, bulharskou či jinou jihoslovanskou literaturou, kdyby nebylo osmanské okupace, nebo co by bylo s českou literaturou, kdyby nebyly husitské války a Bílá hora (jednou ze spekulací je i ta, že po případné porážce katolické strany by čeština a její literatura zcela zanikly pohlceny v německém protestantském moři).

Đurišinoва koncepcie světové literatury byla syntetická, tj. předpokládala, že světová literatura je soubor obecných, společných znaků světového literárního procesu: to by však znamenalo srovnat všechno, co bylo kdy na Zemi napsáno (tedy i to, co se nedochovalo), dojít ke shodám a rozdílům a formulovat pak světovou literaturu jako obecný literární genotyp nebo invariant. To je však utopie, i když to neznamená, že tato koncepcie je špatná; naopak je to meta, cíl, k němuž se máme blížit. Na druhé straně nelze odmítat ani historicky podmíněné axiologické pojetí, tedy světovou literaturu jako soubor všeobecně uznávaných estetických a jiných (např. poznávacích, ideologických, didaktických) hodnot, který vzniká historicky a je historicky proměnlivý. Zde však žádné zastupitelství prostoru (zóny) nemůže hrát rozhodující roli (areál je užitečný jako realizační plocha literatury, jako průnik řady faktorů a jako prostředek lepšího a hlubšího poznání). Takto se prezentovala nejen jednotlivá díla, ale také celé národní literatury: proto pojmem „světové literatury“ jsme označovali ty národní literatury, které nejsilněji (až dosud) poetologicky působily – v důsledku různých, již zmiňovaných okolností (Pospíšil, 1998). Které by do clusteru „světových literatur“ patřily, je jistě diskutabilní, je však zřejmé, že mezi nimi nebude ani makedonská, ani bulharská, česká, slovinská nebo slovenská (Opakuji, že pojetí „světových literatur“ není totožné s pojetím „světové literatury“). Jestli tam bude polská, nevím, ale rozhodně bych její velikost nepoměřoval jen počtem nositelů Nobelových cen. Dobře chápu, z čeho vychází odmítání axiologických kritérií a v čem se zdá, že tento princip není spravedlivý (F. Wollman to několikrát vyjádřil jak ve *Slovesnosti Slovanů* z roku 1928, jejíž německý překlad jsem nedávno koeditoval; F. Wollman, 2003, tak v *Methodologii srovnávací slovesnosti slovanské* z roku 1936; ukazoval význam slovanských literatur v silné folklórní vrstvě – na to navazuje i I. Dorovský), ale nelze jej nevidět nebo odsouvat. Myslím, že v tomto smyslu bychom se měli vrátit – o mnohé poučení a méně radikální – ke zpola zapomenuté diskusi o pojmu „vliv“, k diskusi, která byla kdysi započata i ukončena v 70. letech minulého století na stránkách *Slavica Slovaca*. Přesvědčení o hodnotách například slovanských literatur, které byly z různých mimoestetických důvodů v minulosti nespravedlivě sni-

žovány, nesmí nyní vést k pojetí jakési apriorní rovnosti všech národních literatur, které jsou zastupovány svými nejlepšími díly: estetické hodnoty nelze zónově relativizovat, estetické hodnoty jsou vždy absolutní, nadnárodní, všelidské. To by snad nemuselo být pro nikoho urážlivé a čtenářská praxe nám to dosvědčuje. Rovnosti není ani mezi lidmi, ani mezi literaturami, každá je jiná a každá má jinou funkci a význam. Radím tedy vidět tento problém neemocionálně a historicky: to, co je dnes neznámé, může být v budoucnosti dominantní a naopak, nebo, jak to říkával M. Bachtin, vše vložené do literatury, může někdy „*prožít svůj svátek vzkříšení*“. Ostatně o podobných problémech se zmiňují v jistém smyslu také dva slovinští autoři průkopnických kompendií, jež se zabývají obecnými otázkami „literární vědy v rekonstrukci“ (Juvan, 2006; Zelenka, 2008) a samotnou srovnávací literární vědou (Virík, 2007).

Když uznáváme, že poetologické hodnoty neznají nebo nemají znát hranic ani tzv. pozitivní diskriminaci, neboť čtenáři oceňují estetický efekt a další komponenty a funkce literárního artefaktu, aniž by se museli zajímat o historicko-politicko-kulturní důvody vzniku takového díla, musíme současně odmítnout snahu hodnotově unifikovat literární proces, tj. představovat jeden model jako vzorový, a tedy následováníhodný. Potom pojem „belatedness“, tedy jakási „zpozdilost“, „zpoždění“ bude termínem pejorativně axiologickým, tedy fakticky diskriminačním. Každá národní literatura má své vývojové paradigma, žádná literatura nemusí tedy jinou „dohánět“ nebo „předhánět“, neboť je ve svém vývoji autonomní a může s jinými entitami interreagovat, může je imitovat, jejich podněty transformovat, ale jinak má svůj vlastní vývojový rytmus, jenž je axiologicky autochtonní. Jako příklad můžeme vzít ruskou literaturu, která prošla „slohovým“ vývojem od 18. století a přinesla nové hodnoty, zejména ve svém „zlatém věku“, tj. v realismu a románu, ale i později v moderně, tedy věku stříbrném, stejně jako v avantgardě a postmoderně.

Vyjdeme v této úvaze z teorie, kterou jsem formuloval jinde (např. souhrnně Pospíšil, 2005) a nazval „prae-post efekt“ nebo „prae-post paradox“. Týká se vývoje ruské literatury a do jisté míry vývoje slovanských literatur v jejich celkovosti nebo alespoň v některých jejich obdobích. Tlak poetologických impulsů bohatých literatur evropských, například francouzské, italské, německé, anglické aj., vedl k imitaci těchto poetik, ale také k tomu, že některé podněty byly přejaty jen obrysově a vytvářely zcela jiné celky, jež pak působily inovativně: transformace podnětů například na ruské půdě nakonec vedla k tomu, co nazýváme zázrakem ruské literatury. Jinak řečeno: nedokonalé přijetí poetologického impulsu vedlo k vytvoření jiné, nové poetiky. Tato idea souvisí s pojmy, které Zdeněk Mathauser nazval habilita, superhabilita a metahabilita (Mathauser, 1989): právě v metahabilitě, jakémsi poetologickém úkroku stranou, jakési intencionální nedokonalosti, v odmítnutí tzv. mistrovství a v hledání klikatých cest dál spočívá význam prae-post efektu. Konkrétně ruská literatura přijímala poetologické podněty „silných“ evropských literatur zejména od 18. století, ale v několika vlnách: tím současně odmítám teorii, že ruské 18. století, které bylo dílnou ruské literatury, postáčilo k důkladnému vstřebání těchto impulsů, stejně jako mi není zcela blízká koncepce fázového posunu z pera Vadima Kožinova, který například ruský romantismus posouvá do období 30.–50. let 19. století, k hnutí slavjanofilů, realismus do 80. let 19. století apod. (Kožinov, 1977). Naopak je pravda, že tyto směry včetně realismu byly absorbovány postupně, takže v Rusku klasické datum 1842, tj. rok vydání Gogolových Mrtvých duší, můžeme i nadále pokládat za symbolický počátek ruského realismu, pokud za něj nepokládáme prózy o dobré desetiletí starší.

Z tohoto důvodu nutno zkoumat i podnětné dílo *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* a samotný jeho titul. Pojem „literary culture“ nás poněkud vrací k pojetí tzv. kulturně historické školy 19. století, ale současně akcentuje jednak vědy o znaku, jednak spaciálnost literatury včetně průnikových center. Zůstává tu však nadále problém, který kdysi R. Wellek a A. Warren nazvali „intrinsic“ a extrinsic“, tedy vnitřní (niterný) a vnější (vnějškový). Jde o to, jak dokonale a důkladně propojit spaciálně kulturologické pojetí s vnitřním ustrojením a autonomním poetologickým vývojem literárního artefaktu, tedy s tím, čemu R. Jakobson říkal „literaturnost“, tj. nezastupitelnost toho, co činí krásnou literaturu (belles lettres) krásnou literaturou, tedy poetickou (estetickou) funkci jazyka (Jakobson 1995). To jsem kdysi také namítal D. Ďurišinovi v článku, který on sám dal publikovat (Pospíšil, 1993); tehdy jsemrazil termín „interpoeticita“ právě pro meziliterární jevy, jež se protínají přímo v literárním artefaktu, tj. v jeho poetice, struktuře. Také v rozsáhlé publikaci *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* toto propojování v podstatě chybí nebo je jen slabé; dějiny literatury nelze nahradit dějinami kulturního prostoru, neboť mají vlastní, autochtonní paradigma. Lze jen hledat a nacházet průtnutí onoho vnějšího a vnitřního okruhu, stejně jako to, co literaturu vrací jako mič do hry, tj. do společensko-kulturního oběhu, z něhož ji imanentní metody poněkud vzdálily, i když jistě z důvodů metodologických, aby lépe prozkoumaly její vnitřní stavbu.

Dalším problémem je nepochybně původně německý termín Ostmitteleuropa (East-Central Europe), uměle rozdělující kompaktní celek střední Evropy na dvě části – Západ a Východ. K otázce středoevropského centrismu, resp. samotného pojmu „Mitteleuropa“, se také vyjádřil již zmiňovaný bývalý Pražan René Wellek (1903–1995). V prvním z trojice rozhovorů, které vedl s Peterem Demetzem na stránkách ročenky *Cross Currents*, se vyjadřuje o tomto pojmu dosti skepticky v tom smyslu, že je sám o sobě podezřelý, neboť jej vymyslel Friedrich Naumann za války v roce 1915. Byl – alespoň podle Welleka – součástí tehdejší německé válečné propagandy a směřoval k vytvoření středoevropské monarchie, která by byla rozsáhlejší, než je Prusko. Sama koncepce je podle něho dosti vágní, neboť nejsou jasné hranice tohoto pojmu, který spíše jen vyjadřuje nostalgickou náladu. Poté, co vypráví o svém otci, který se jako rakouský úředník odstěhoval z Vídně do Prahy, aby s nadšením podporoval novou Československou republiku, odpovídá na tutéž otázku znovu. Peter Demetz se k ní poněkud provokativně vrací, když na Wellkově vlastním životě (české a německé školy, Vídeň, Praha, protichůdná proudění mezi východem a západem, severem a jihem) ukazuje, jak je *mitteleuropäisch*. Wellek přiznává, že je Středoevropanem s vyhraněným vztahem k češtině, němčině a angličtině, ale současně uvádí, že stará *Mitteleuropa*, jaká existovala za Rakouska, již není možná i v důsledku sovětské invaze počínaje rokem 1944 (rozhovor byl pořízen před kolosálními změnami v tomto prostoru na sklonku roku 1989). Oba účastníci diskuse vyjadřují ve vztahu ke středoevropanství skepsi: Wellek v závěru tvrdí, že mezi Lublaní, Prahou, Terstem, Budapeští a Vídní není příliš komunikace; současně však je toho názoru, že tato místa spojuje jejich postoj k Západu (Demetz, 1990, 1991, 1992; Pospíšil, Zelenka, 1996). Mezi slovanskými literaturami, např. v období realismu, nejsou nijak mimořádné vzájemné vztahy: podobnosti jsou tu proto, že na ně působily stejné západní literatury. Wellek tu poněkud opomněl nepopíratelné a v mnohém zcela dominantní působení ruského realismu (ten ovšem také

černal ze západoevropských literatur) - v přejímání jeho podnětů se slovanská inspirace spojovala se sociálními aspekty a poetikou.

Fenomén středoevropanství je tak několikanásobně rozlomen a tvoří složitou, přerušovanou síť; jednak není přísně homogenním celkem, není ani celkem původním: vzniká teprve postupně, složitým proplétáním a sžíváním různých kultur. Je to současně celek geograficky a geopoliticky proměnlivý: nelze označit ani přibližně jeho hranice – patří k němu severní Itálie, Benátsko, Lombardie s Milánem, Transylvánie nebo snad i Valašsko, Sasko, Bavorsko nebo i Prusko, Bělorusko a Ukrajina nebo jen části jejich území politicky kdysi přičleněné k Rakousku; je ještě Podkarpatská Rus a Bukovina střední Evropa? Je to celek s proměnlivými a pohyblivými hranicemi geografickými i kulturními, současně však scelovaný kulturními centry, jako jsou Vídeň, Budapešť, Praha, Krakov, eventuálně Drážďany a Lipsko. Okrajové, periferní části regionu byly tu a onde „dovlékány“ pod křídla jiných regionů.

Charakteristická rozvrstvenost a rozlomenost středoevropanství často přinášela nejružnější axiologizaci z pozice svých autonomních a podřízených částí, tj. většinou národních literatur, které si tento centrismus utilitárně redukovaly – zejména v existenciálních, osudových momentech vývoje – na otázku dějinné volby kulturní orientace. V českém prostředí byla složitost středoevropského centrismu v důsledku historicko-geografických determinant zjednodušována na problematiku česko-německého poměru. Právě zmíněný René Wellek již v polovině 20. let soudil, že pro vývoj těchto vztahů není rozhodující dichotomie „velké“ či „malé“ literatury a národa, ale kulturní úroveň recipujícího prostředí, náš postoj, domácí živá tradice schopná pozitivně transformovat nejružnější dobové podněty.

Na středoevropanství lze prezentovat víceúrovňovitost kulturních fenoménů, jejich rozporný charakter. Středoevropanství je definováno proti západoevropanství, resp. němečtví, avšak také proti jihu a východu: současně však všechny tyto prvky v sobě nutně obsahuje. Sám se tedy skládá z toho, co jako celek neguje, proti čemu vytváří svá centra. Definuje se strukturně přesouváním důrazu na jednotlivé komponenty celku: tu postaví do svého popředí element slovanský proti silicímu pangermanismu, tu se dovolá svého středoevropanství, němečtví, pražského němečtví a židovství proti silicímu tlaku slovanského východu, ukazuje, že je sice také slovanský, ale současně nikoli jen slovanský, a když je i slovanský, tedy záposlovanský. Toto přesouvání, neustálé vnitřní přestavování fenoménu středoevropanství je jeho dezintegrujícím, slabým místem. Tato labilita, která působí rozkladně, je však současně jeho stabilitou: to, co není pevné a pevně stanovené, co nemá pevného tvaru teritoriálního, etnického, ideologického, co je pohyblivé a vágní, lze také těžko zcela a beze stopy zničit. Klasickým příkladem je tu kulturní a literární fenomén středoevropského *biedermeieru*, který jako literární směr, resp. proud, obecně souvisel s problematikou přechodných epoch a který mimo své původní jihoněmecké zázemí se modifikoval v alternativní stylovou tendenci. Fenomén střední Evropy se tak po všech historických peripetiích jeví spíše jako duchovní než jako reálný geopolitický prostor, ohnisko směřování různých kultur a národů, jako v jistém smyslu jedno z integračních evropských jader. Pojem „Ostmitteleuropa“ má zjevně hodnotový podtext ve smyslu východní inferiority. K tomu řekl své již Frank Wollman odkazující k slovanské evropské tradici a důležitosti folklóru (Wollman, 1928, 2003); odkazují v této souvislosti také k novým studiím jeho syna Slavomíra Wollmana (S. Wollman, 2007, 2008).

Budeme tedy oproti editorům a autorům komentované fundamentální knihy hájit kulturně specifickou podobu střední Evropy; jinak řečeno: patří Franz Kafka do západní nebo východní střední Evropy, resp. je Vídeň v západní střední Evropě a Praha ve východní střední Evropě? To jsou otázky jak kulturně literárního, tak axiologicky politického obsahu.

V závěru uvádím jakési desatero o srovnávacím pojetí střední Evropy a literární komparatistice jako takové:

1) Různé komparativní metody jsou pro studium střední Evropy užitečné jen potud, pokud implementují princip areálovosti, teritoriálnosti nebo zonálnosti kulturní, náboženské a politické, ale současně uchovávají filologické jádro této entity jako klíčový, výchozí faktor.

2) Je nezbytné studovat nejen shody a podobnosti, ale především divergence a rezistence, jež jsou často metodologicky plodnější a pro vývoj příznačnější.

3) Střední Evropa je více duchovní a kulturní než geopolitická entita.

4) Je zbytečné sloužit úzce politickým cílům. Jedním z relikvů tohoto přístupu je pojem Ostmitteleuropa (East-Central Europe). Taková entita nikdy neexistovala, je jen účelovým politickým konstruktem, stejně jako např. pojmy západní a východní Balkán.

5) Je nutné pokládat zbytky studené války za falešné a škodlivé, stejně jako hypotetické tvrzení, že Praha leží na východě a Helsinky na západě či Drážďany (Dresden) ve středozápadní Evropě, zatímco Cheb (něm. Eger, lat. Egra) ve středovýchodní Evropě (Pospíšil, 2006).

6) Klíčem k entitě střední Evropy jsou spíše zdánlivě okrajové, spodní proudy a outsideři. Takže navrhuji studovat tyto jevy, které dosud netvoří hlavní proud (mainstream) národních literatur střední Evropy (nábožensky orientované kulturní/literární směry a proudy, např. katolická moderna, tradicionalismus, ruralismus, utopická a antiutopická literatura, science fiction, próza virtuální autenticity, regresivní a konzervativní trendy, stacionární umělecké struktury, naivní umění, dětská literatura, triviální a inzitivní literatura aj.) (Pospíšil, 2007).

7) Při studiu literatury střední Evropy je užitečné začínat srovnávání transformací literárních žánrů.

8) Lze doporučit, abychom se vyhnuli nebezpečí převažujícího tlaku mělkých, ale ryze módních témat a přístupů, jako jsou nyní zaměřeni na internet, masová média, gender studies, politickou korektnost apod.

9) Bádat o střední Evropě znamená také implementovat tzv. vetelce (invaders), tedy zásadní vnější podněty, jako jsou tlaky anglo-americké a skandinávské kultury, imigrace a emigrace, tlak východních Slovanů obecně a Rusů zvláště, balkánských a asijských prvků, mimokřesťanských náboženství apod.

10) Je nutné vyhnout se zveličování západních kosmopolitických koncepcí literatury v axiologickém smyslu a podle teze: „Čím méně národní, tím lépe.“

Kniha spoluautorů a editorů Johna Neubauera a Marcela Cornis-Popea *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* je – nehledě na tyto připomínky – dílem zásadní povahy již svým sběrem informací a metodologickou koncepcí: naše kritika byla vyslovena proto, že se tu přece jen při vši metodologické inovaci opakují některé uzuální stereotypy a také proto, abychom si uvědomili její meze a další horizonty tohoto kardinálního tématu.

Literatura

- BERG, Michail (2000): Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе. Кафедра славистики Университета Хельсинки, Москва: Новое Литературное Обозрение.
- DEMETS, Peter: (1990, 1991, 1992): Cross Currents, A Yearbook of Central European Culture, Yale University, 9 (1990), s. 135–145; 10 (1991), s. 235–251; 11 (1992), s. 79–92.)
- DOROVSKÝ, Ivan (2004): *Slovanské meziliterární shody a rozdíly*. Brno: Masarykova univerzita.
- HRABÁK, Josef (1976): *Literární komparatistika*. Praha: SPN.
- JAKOBSON, R. (1995): Poetická funkce. Ed.: Miroslav Červenka. Jinočany: H&H.
- JUVAN, Marko (2006): Literarna veda v rekonstrukciji. Uvod do sodobni študij. Ljubljana: Narodna a univerzitetna knjižnica.
- KOŽINOV, Vadim (1977): К социологии русской литературы XVIII - XIX веков (К проблеме литературных направлений). In: Литература и социология. Москва: Художественная литература, с. 137– 177.
- MATHAUSER, Zdeněk (1989): Metodologické meditace aneb Tajemství symbolu. Brno: Blok.
- MURKO, Matthias (1897): Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der böhmischen Romantik. Mit einem Anhang: Kollar in Jena und beim Wartburgfest. Verlags-Buchhandlung. Graz: „Styria“.
- NEUBAUER, John, CORNIS-POPE, Marcel, eds (2004–2007): History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries, sv. 1–3, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- POSPÍŠIL, I. (1993): Sedmero úskalí a inspirací. Slovenská literatúra, 4, s. 292– 295.
- POSPÍŠIL, Ivo (2003): Slavistika na křižovatce. Brno: Regiony.
- POSPÍŠIL, Ivo (2004): Slavistika jako české rodinné stříbro. Praha: Nadání Hlávkových.
- POSPÍŠIL, Ivo (2005): Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti: Od počátků k výhledu do současnosti. Ed.: Jaroslav Malina, obálka, grafická a typografická úprava Josef Zeman – Tomáš Mořkovský, Martin Čuta, ilustrace Boris Jirků. Brno: Nadace Universitas, Edice Scientia, Akademické nakladatelství CERM v Brně, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- POSPÍŠIL, Ivo (2006): Hodnoty a rovnost v literatuře. Dvě knihy a jejich inspirativní hodnota. Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, sv. 2, Sekce literárněvědná a kulturologická. Sekce jazykovědná. Příspěvky prezentované na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek. Red.: Václav Štěpánek. Ústav slavistiky FF MU, Historický ústav AV ČR, Brno: Matices moravská, s. 757–767.
- POSPÍŠIL, Ivo (2006): Střední Evropa a Slované. Brno: Masarykova univerzita.
- POSPÍŠIL, Ivo (2007): Próza virtuální autenticity a existenciálního znejistění. SPFFBU, X 10, Slavica Litteraria, s. 5– 20.
- POSPÍŠIL, Ivo (2007): The Problem of Value and Equality in Comparative Literary Studies: the Past and the Present (Some Comments on the Conception of „Area Value“). In: The Horizons of Contemporary Slavic Comparative Literature Studies. Ed. by Halina Janaszek-Ivaničková. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, s. 39– 49.
- POSPÍŠIL, Ivo (Brno), MOSER, Michael (Wien) (2004): Comparative Cultural Studies in Central Europe. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- POSPÍŠIL, Ivo (Brno), MOSER, Michael (Wien), NEWERKLA, Stefan M. (Wien) (2005): Litteraria Humanitas XIII. Austrian, Czech and Slovak Slavonic Studies in Their Central European Context. Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2005.
- POSPÍŠIL, Ivo (ed.) (1998): Světové literatury 20. století v kostce. Pod vedením I. Pospíšila zpracovali S. Dembická, J. Kovář, K. Křížová, P. Kyloušek a I. Příkrylová. Praha: LIBRI.
- POSPÍŠIL, Ivo (ed.) (1999): Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie). Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie (1999). Hlavní autoři: Ivo Pospíšil – Jiří Gazda – Jan Holzer. Editor: Ivo Pospíšil. Brno: Masarykova univerzita.

- POSPÍŠIL, Ivo (ed.) (2002): *Areál – sociální vědy – filologie*. Brno: Kabinet integrované žánrové typologie, Ústav slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity.
- POSPÍŠIL, Ivo (ed.) (2002): *Litteraria Humanitas XI, Crossroads of Cultures: Central Europe, Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa, Křižovatky kultury: Střední Evropa, Perekrestki kul'tury: Srednjaja Jevropa*. Brno: Masarykova univerzita.
- POSPÍŠIL, Ivo, ZELENKA, Miloš (1996): *René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- POSPÍŠIL, Ivo, ZELENKA, Miloš (2003): *Česko-slovenské vztahy v slovanských a středoevropských souvislostech*. Brno: Ústav slavistiky FF MU.
- POSPÍŠIL, Ivo, ZELENKA, Miloš (2004): *Česko-slovenské vztahy, Evropa a svět. Brněnské texty k slovakistice VI*. Brno: Slavistická společnost Franka Wollmana a Ústav slavistiky FF MU.
- VÁCLAVEK, Bedřich (1949): *České písně kramářské*. Praha: Svoboda.
- VIRK, Tomo (2007): *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja. Kritični pregled*. Ljubljana: Studia Litteraria, Inštitut za slovinsko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.
- WOLLMAN, Frank (1928): *Slovesnost Slovanů*. Praha: Orbis.
- WOLLMAN, Frank (2003): *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- WOLLMAN, Slavomír (2007): *Postmodernismus ve slovansko-středoevropském zorném poli: fakta a fikce*. In: *Slavistika dnes. Kolektivní monografie*. Ed.: Ivo Pospíšil. Brno: Česká asociace slavistů, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, s. 213–228.
- WOLLMAN, Slavomír (2008): *Van Tieghem a ti druzí: hledání generální literatury směrem k jihovýchodu*. In: *Česká slavistika 2008*. Brno – Praha: Academicus, s. 323–335.
- ZELENKA, Miloš (2002): *Literární věda a slavistika*. Academia, Praha.
- ZELENKA, Miloš (2008): *Juvan, Marko: Literarna veda v rekonstrukciji. Uvod do sodobni študij*. Narodna a univerzitetna knjižnica, Ljubljana 2006. *Opera Slavica*, roč. XVIII, č. 1, 2008, s. 42–44.